

Korompay Klára
ELTE

Nyelvhasználat és nyelvtörténet: a Halotti beszéd a Demonstratióban

1. Bevezetés. Amilyen közismert tény, hogy a Halotti beszéd szövegét a Demonstratio második kiadásából ismerte meg a tudományos világ, olyan ritkán kerülnek előtérbe ennek a szövegközlésnek a kérdései. Velük kapcsolatban – úgy gondolom – legalább három fő irányt feltétlenül érdemes feltérképezni. Először: milyen változatban jelenik meg e műben a Halotti beszéd, készült-e róla többféle átirat, ki készítette ezeket? Másodszor: a szövegértelmezés szempontjából milyen megoldásokat találunk itt az Árpád-kori emlék legproblematikusabb pontjaira? Harmadszor: Sajnovics, a nyelvhasználat nagy úttörője hogyan hasznosítja munkájában azokat a nyelvtörténeti tapasztalatokat, amelyek az első magyar szöveg felfedezéséből adódnak? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre kívánok választ keresni, néhány szót ejtve előljáróban arról a kontextusról is, amelyben ezek felmerültek.

2. Fordulópontok, korszakhatárok 1770 körül. A Demonstratio megjelenési éve egy olyan kor küszöbén történik, amely nagy változások sorát hozza.

Az irodalomtudomány számára Bessenyei Ágis tragédiája (1772) jelenti annak a korszaknak a kezdetét, amelyet a felvilágosodás korának magyar irodalmaként tartunk számon.

Az irodalmi megújulás mozgalmában a magyar nyelv ügye központi kérdéssé válik. Ennek összetevői – hogy csak a legnevezetesebb mozzanatokra emlékeztessünk – a nyelvújítás, továbbá azok a törekvések, melyek a helyesírás, a nyelvtan- és szótárirodalom kimunkálására irányulnak, s a magyar írott standard megszilárdulásához vezetnek. E törekvések megvalósításában központi szerepet játszik a Magyar Tudós Társaság, mely a hazai nyelv művelését tartja elsőrendű feladatának. Ugyancsak e korszak folyamán indul meg a magyar nyelvnek államnyelvvé válásáért folytatott küzdelem is.

A fentiek alapján 1772 a magyar nyelvtörténeti korszakolásban is fordulópont: innen számítjuk az újmagyar kort.

Közelebből a nyelvtudomány történetét tekintve az 1770-es év két tudományterület szempontjából is kivételes fontosságú. Ekkor adja ki Sajnovics annak bizonyítását, hogy a magyar és a lapp nyelv (az ő szavával) azonos, s ugyanebben az évben fedezi fel Pray György jezsuita tudós a pozsonyi káptalanban azt a latin nyelvű kódexet, amely megőrizte a Halotti beszédet és a temetési szertartás egyik elemeként megjelenő Halotti könyörgést.¹

Az említett két esemény külön-külön is nagy figyelmet érdemel, találkozásuk pedig egészen rendkívüli. A kettőt Sajnovics kapcsolja össze azért, hogy művének nagyszombati kiadásába beiktassa a frissen felfedezett Halotti beszéd szövegét is annak

¹ Az elnevezések ilyen szétválasztása SZENTGYÖRGYI RUDOLFTÓL (2019) származik, aki erős érveket sorakoztat fel amellett, hogy célszerű két külön nyelvemlékről szólni.

bizonyítására, hogy minden nyelv változik, mégpedig évszázadok alatt sokat változik – ez a tény pedig nyomós érvet szolgáltat számára a magyar és a lapp nyelv közös eredetének kimondásához.

Fontos kiemelni, hogy a nyelvhasonlításnak és a nyelvtörténeti gondolkodásnak erre a találkozására egy olyan korban került sor, amikor egyik tudományterületnek sem volt még kidolgozott módszertana. A nyelvi változások, közelebről a hangváltozások megközelítésére egy évszázaddal később az újgrammatikus iskola vállalkozik, a magyar nyelv eredetének kérdése pedig ugyancsak mintegy száz évvel később tisztázódik annak a vitának az eredményeképpen, amelyet „ugor–török háború”-ként ismerünk. Sajnovics jelentősége mindkét terület felől nézve kimagasló: ő, a csillagász és a matematikus, korát messze megelőzve vetett fel alapvető nyelvtudományi kérdéseket.

A nyelvtörténet szempontjából a korszaknak külön jelentőséget ad az, hogy a nyelvemlékkutatás, nyelvemlékfeltárás terén is sok újat hoz. Középkori emlékeink közül Anonymus műve ekkor már ismert (Hell Miksa szerepére nézve vö. Oláh, jelen kötet), az Árpád-kori magyar szövegek felfedezése viszont ekkor kezdődik. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés csaknem száz évig magányosan képviseli ezt a nyelvemléktípust, amint ezt világosan jelzi a többi szövegemlék felfedezési dátuma: 1863: Königsbergi töredék, 1894: Königsbergi töredék szalagjai, 1898: Gyulafehérvári sorok, 1922: Ómagyar Mária-siralom.

Ami a kódexirodalmat illeti: az a tény, hogy II. József feloszlatja a legtöbb szerzetesrendet, a fennmaradt és jórészt a pozsonyi klarisszák rendházában megőrzött kódexek szétszóródásához vezet az 1770-es évektől kezdve. E korban a történeti érdeklődés egyre erősödik a nyelvi régiségek iránt; ennek köszönhető, hogy a magyar kódexirodalom legtöbb darabja az 1840-es évekre megtalálja helyét a három nagy pesti könyvtár valamelyikében. Ha az eddig mondottak fényében visszatekintünk a Halotti beszéd felfedezésének évére, még jobban kiviláglik, hogy abban egy mozgalmas időszak nyitányát láthatjuk.

3. A Halotti beszéd három változata a Demonstratióban. Mai szóhasználattal élve ezeket így mutathatjuk be elöljáróban: betűhű átirat, modernizált változat, latin fordítás. Mielőtt ezek sajátosságaira térnénk, szükséges néhány szót szólni magáról a Pray-kódexben megőrzött k e z i r a t ról is.

A szöveg tisztán olvasható, gyönyörű könyvrípással készült. Nagyméretű, vörös iniciáléval kezdődik; az első szót vörös vonallal való áthúzás is kiemeli. A benne megjelenő szövegtagolásnak sajátos logikája van, melyet külön elemzés világított meg (PÁSZTÓ 1966, BENKŐ 1980: 362–364). Ennek eredménye szerint a tagolás fő eszköze a pontnak (mint egyetlen írásjelnek) és a kis-, illetve nagy kezdőbetűknek a kombinációja, melyből az alábbi kettősség adódik: a pont + kisbetű tagmondathatárt jelez, a pont + nagybetű pedig (az utóbbi vörössel is megerősítve) mondathatárt. Figyelmet érdemel ennek kapcsán egy új és igen árnyalt tanulmány (LLAMAS-POMBO 2019), mely az első magyar szöveg központosását a középkori Európa általános gyakorlatába illeszti bele, számos új szemponttal gazdagítva a kérdés vizsgálatát (kitérve az és kötőszó különféle funkcióinak elemzésére és a pont hiányával jellemezhető helyekre is).

Hogyan közli a Demonstratio a Halotti beszédet? Ennek megvilágítására lássunk először egy kiemelt mondatot a fenti három változatban:

„Wimagguc uromc iften kegilmct ez lelic ert. hug iorgoffun w neki. es kegiggen. es bulcaffa mend w bunet” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 23).

„Imádgyc Urunk Iften kegylmct ez lélekért , hogy irgalmazzon ö néki , és kegylmezzen , és botsáffa mind ö bünét” (uo. 25).

„Oremus DEI clementiam pro hac anima , ut mifereatur ejus , & gratiam faciat , & dimittat omnia peccata ipfius” (uo. 26).

Az első változat megfelel annak, amit ma betűhű átiratnak nevezünk.² Igen nagy gondal készült; a régi írás sajátosságait nagy pontossággal igyekszik visszaadni (megőrizve olyan betűváltozatokat is, mint a pont nélküli *i*). Jellemző az *f* („hosszú *s*”) megtartása is, ennek használata azonban nem szorítkozik a betűhű változatra: a kor szokásai szerint jelen van mindháromban. A hasonló jellegű mai átiratokhoz képest a legfeltűnőbb különbség a szövegtagolás szintjén jelentkezik: a mondatok és a tagmondatok határainak (mint láttuk, korántsem egyszerű) kijelölése során a Demonstratio szövegkiadása igen gyakran a hosszú, többszörösen összetett mondatok mellett dönt. Jellegzetes példa erre a fenti „Wimagguc”-kal kezdődő mintegy tíz soros rész, mely a betűhű átiratban egyetlen hosszú mondatként jelenik meg. Ehhez hasonló képet mutat (csak egy ponton térve el tőle) ennek modernizált változata is.

A második szövegváltozat előtti bevezető mondatban ez áll: „olvasat”. (A latin eredetiben a „clavim” ’kulcsot’ szerepel; a nyelvtörténeti irodalom a 19. századtól kezdve ezt Faludi olvasataként tartja számon.) Az utóbbi műszó ma meghatározott jelentésben használatos: a hajdani ejtett változat rekonstruálását jelenti. A Demonstratióban részint ezzel találkozunk, részint ennél többel is: az akkor már érthetlenné vált ómagyar jelenségeket e változat készítője (legalábbis részben) saját korának nyelvén adja vissza, azaz – újabb műszóval élve – értelmezi. (Így látja ezt A. MOLNÁR 1987: 159 és C. VLADÁR 2019: 131–132 is.) A szöveg egészére nézve érdekes lesz megvizsgálni, hogy a 18. századi olvasó számára mi bizonyult homályosnak, érthetlennak. Az olvasat és az értelmezés kialakítása természetesen mindig együtt jár; ezek egymásra utaltságát nem lehet eléggé hangsúlyozni (KOROMPAY 2019). Szemléletesen mutatja ezt a *choltat* példája (lásd alább). Léteznek a kettőt egymáshoz közelítő elnevezések is (vö. „értelmező olvasat”, MADAS 2002: 96–100; ez Faludi szövegére is ráillik). Célszerűnek látszik ilyenkor egy átfogóbb és rugalmasabb terminust alkalmazni: ilyen lehet a *modernizált változat* (C. VLADÁR, 2019: 131) vagy a *modernizált átirat*. Ma, amikor a régi szövegek olvasóbarát kiadása iránt erős az igény (vö. KOROMPAY 2019), ez elég tág keretet nyújt arra, hogy a közreadó a szövegközlés módját a kiadás céljához és olvasóközönségéhez igazítsa (módszeresen megvilágítva saját közlési elveit is).

A latin fordítás (Sajnovicsot idézve) „nem is mondat, hanem szó szerint” adja vissza a magyar szöveget, kifogástalan klasszikus latinsággal (C. VLADÁR 2019: 133).

Kitől származik e három változat? A Demonstratio szövege erre pontos választ ad: a betűhű átiratot Pray György, a modernizált változatot Faludi Ferenc, a latin fordítást pedig maga Sajnovics készítette.

² A Halotti beszéd legújabb betűhű átiratát közli (finomabb és durvább változatban): KIS 2018.

Három jezsuita tudós együttműködésének köszönhető tehát a Halotti beszéd háromféle bemutatása. Megjegyzendő, hogy e rend tagjainak életútja rendszeres helyváltoztatással, sok állomáshellyel járt; ezek között Nagyszombat, Pozsony és Bécs különösen fontos találkozóhely volt a fentiek számára. Vö. Sajnovics egy röpké megjegyzését: „A minap, amikor Pozsonyban jártam T. FALUDI atyánál, csak úgy, mellékesen odaadom a kéziratomat is, hogy pillantson bele” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 79).

Rendtársai szerepét Sajnovics mindig jelzi az egyes változatokat bevezető sorokban. A szövegközlés kapcsán a következőket írja: „Ezt Tisztelendő PRAY György atya, az *Annales Hungariae* neves szerzője írta ki és közölte velem avégett, hogy a maga részéről is gazdagítsa Demonstratómnak ezt a második kiadását, amelyet sokan és hevesen óhajtottak” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 23).

Mikor kerülhetett erre sor? Annyit pontosan tudunk, hogy az első kiadás egy bekötött példányát a szerző Koppenhágában, 1770. április 10-én kapta kézhez (SAJNOVICS 1990: 140). A továbbiakhoz bizonyos támpontot jelent az a levél, amelyet Praynak 1770. június 12-én írt Kollár Ádám Ferenc, Mária Terézia könyvtárosa, aki előzőleg már kapott tőle mutatványt a 12. századi magyar szövegből: „örizd, kérlek a könyvszekrényedben száz lakat alatt, míg Sajnovics, a ti Kolumbuszotok, Vespuccitok vissza nem tér hozzátok: biztos vagyok benne, hogy ő fél lábon állva is tüstént kiolvassa és megérti” (idézi: C. VLADÁR 2019: 130). SAJNOVICS naplója (1990: 162) arról tudósít, hogy ő 1770. augusztus 12-én érkezett vissza Bécsbe. Onnan Tordasra ment néhány napra az öccséhez, majd irányt vett Nagyszombat felé: „Hanem mikor visszatértem Nagyszombatba, az első dolgom volt a Koppenhágában kinyomtatott értekezést ismét sajto alá rendezni, különböző kiegészítésekkel a megfelelő helyeken némileg kibővítve (...). Úgy véltem, be kell iktatnom ezt a régi kéziratból származó magyar szöveget is” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 23). – A második kiadás megjelenési dátumáról később külön szólnunk.

A modernizált átírat előtti bevezető sorokban ez áll: „alább közlöm T. FALUDI Ferenc jezsuita atya olvasatát” (SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 24). Faludi Ferenc költő (1704–1779) római éveit után Nagyszombatban volt professzor és az egyetemi nyomda igazgatója, majd Pozsonyban 1753 és 1773 között a jezsuita kollégium könyvtárosa, gimnáziumigazgató (TARNAI 1964: 537, SZELESTEI N. 2005: 7). Tudjuk róla, hogy Pázmányt vallotta mesterének, szenvedélyesen tanulmányozta a „nyelvrégiség”-et, s kivívta ezzel Révai Miklós csodálatát (HORVÁTH 2005: 222–226).

A latin fordítás kapcsán megjegyzendő, hogy ez első helyen a Demonstratio nemzetközi olvasóközönségének szól: a nem magyar anyanyelvűek ezáltal kaptak betekintést a magyar szöveg értelmébe. Hasonló jellegű fordítások később is készültek, különféle megfontolásokból (vö. C. VLADÁR 2019). Az a változat („retroversio”), melyet MADAS EDIT készített (2002: 91–95), összevetést tesz lehetővé a Halotti beszéd és a forrásául szolgáló hosszabb latin sermo között, melyet ugyancsak a Pray-kódex őrzött meg. Arra nézve, hogy a latin szöveg a literátusok, a magyar pedig az illiterátusok számára készült, vö. TARNAI 1989.

Egy feltűnő jelenséget külön jelezni kell: a szövegközlés (s így a másik két változat is) csak magára a Halotti beszédre terjed ki, a Halotti könyörgésre nem. Nem történik említés a fenti latin sermóról sem, amely közvetlenül a két magyar szöveg után

következik a kéziratban. Mi lehet ennek az oka? Konkrét adatok híján találgatásokra vagyunk utalva. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy mivel a szöveget Pray György másolta ki a kódexből és juttatta el Sajnovicsnak, az ő mérlegelésén múlhatott, hogy a közlés erre korlátozódott. (Ő maga egyébként egy 7 soros részletet már közölt belőle a magyar szentekről írt munkájában, PRAY 1770: 249.) A Halotti beszédet a Halotti könyörgéssel együtt először Koller József adta ki Pozsonyban (KOLLER 1782: 414, vö. A. MOLNÁR 1987: 159).

Itt térünk ki néhány szó erejéig a második kiadás dátumára. A címlapon szereplő 1770 valójában a koppenhágai kiadványra utal vissza („Hafniae anno MDCCLXX”, vö. VÉRTES O. 1971). A nagyszombati 1771-ben látott napvilágot, amint ezt a tudóstársak (Pray, Hell, Sajnovics és mások) levelezése mutatja: 1771 első hónapjaiban szó esik a kötettel kapcsolatos várakozásról, illetve a szerző még zajló munkálatairól. Sajnovics 1771. március 29-én Bécsbe megy – talán már a mű terjesztésének céljával. Bécsből és Pozsonyból Nagyszombatba visszatéve 1771. május 12-i levelében arról számol be, hogy értekezése a bécsi főurak körében is kedvező fogadtatásra talált (HOLOVICS 1972: 495, AASPAS-KONTLER 2019: 252–256). Mindezek alapján a megjelenés 1771 tavaszához köthető.

4. Az értelmezés néhány kiemelt kérdése a modernizált átíratban. Célszerű lesz külön szólni először a szókészlet-tani-jelentéstani, majd a nyelvtani természetű problémákról.

A szókészlet-tani jelenségek körében az átírónak van egy ritka, különleges megoldása, mely határozott eltérést mutat saját szokásos gyakorlatához képest: néhány esetben nem olvasatot, illetve értelmező formát ad, hanem dőlt szedéssel magát az eredeti betűhű alakot, melyhez csillaggal bevezetett lapalji jegyzetben kapcsolódik valamilyen értelmezés. Összesen hatszor találkozunk ezzel a kivételes eljárással. Az alábbiakban egyenként megvizsgáljuk őket, melléjük állítva a szöveg latin fordításában nekik megfelelő elemeket is (vö. SAJNOVICS 1770 (1771)/1994: 24–26).

„Láttyátuk *feleym*” (24) – „videtis fratres mei” (25). E szó magyarázatát a könyv egy későbbi fejezetében kell keresni (VIII. § vége). Itt utalás történik a lapp *feel* 'frater' szóra s ennek 'dimidium' jelentésű magyar megfelelőjére, mely a *feleség* szóban is megvan. „Ebből kitűnik, hogy a régi magyarok a frater-t fel-nek nevezték, éppúgy, mint a mai lappok; vajon nem lehetne-e a frater-t a jövőben fel-nek neveznünk?” (79) – Ez a fejtegetés jól mutatja, hogy a szó jelentése tökéletesen világos Sajnovics számára. A meglepő az, hogy nem saját korának valamely szavával adja ezt vissza, hanem az Árpád-kori szóhasználat követésére tesz javaslatot.

„yfa por, és hamú vagyunk” (24) – „certe pulvis, & cinis fumus” (25). Az ehhez kapcsolódó jegyzet: „Az ysa valószínűleg megfelel a bizony (certe, indubianter) szónak.” A latin fordítás pontosan ezt tükrözi.

„Mennyi malafztban teremté *eleve* mi *ifemucut* Adámot,” (24) – „in quanta gratia creavit DEUS noftrum Progenitorem Adamum!” (25).

Az *eleve* szót a jegyzet szerint „mások” 'initio'-nak értelmezik; a jegyzetíró szerint „esetleg elképzelhető olvasat az ÉLŐ, azaz Vivens, ehelyett: DEUS, ekkor a mondatnak lenne Nominativusa”. – Ezt a magyarázatot nyilvánvalóan a hiányzó alany ihlette. A latin fordítás is az utóbbi irány mellett foglal állást.

Az *ifemucut* esetében a jelentés egyértelmű: „biztosan ugyanazt jelenti, mint: szülönköt, azaz Patrem nostrum, prègnitorem³ nostrum”. Ezt adja vissza a szöveg latin fordítása is. A fő azonosítása ilyen irányt vesz: „az isem-et a magyar nyelv legősibb dialektusában kell keresnünk”. A kifejtés itt is egy későbbi fejezetben található (VI. §), ahol azt olvassuk, hogy bizonyos szótárak és szójegyzékek alapján a fenti *Isem* egy kínai tőből ered (54–55). – Ez az elgondolás jól tükrözi a nyelvek és nyelvcsaládok kapcsolatáról akkor élő képet (C. VLADÁR 1994: 119–120).

„*Heon* tiltotta ötöt egy fa gyümöltfétül” (24) – „*Tantum ab unius arboris fructu prohibuit eum*” (25). A jegyzet ennyit mond: „A heon értelem szerint ugyanaz, mint a csak (tantum).”

„és lön halálnak, és pokolnak *feze*” (25) – „& factus eft mortis; atque inferni origo” (26). A jegyzet mindössze erre szorítkozik: „Némelyek így olvassák: Feje, azaz caput, fons, origo.” – A *feze* kétségtelenül a Halotti beszéd legrejtélyesebb szava, melyről máig viták zajlanak. Érdemes ezért felidézni a vele kapcsolatos fő értelmezési kísérleteket: 'fészke' (PAIS 1942: 162), 'fizetsége' (MÉSZÖLY 1956: 210–214), 'martaléka' (BENKŐ 1980: 56, 299–303), 'feje, kezdete' (A. MOLNÁR 1986; 2005: 24, 46–56), 'vésze' (HAADER 2015). Figyelmet érdemel, hogy a Demonstratióban megjelenő értelmezés A. Molnár Ferenc által megerősítést kap, főként jelentéstani oldalról és a középnyelvi szövegek párhuzamai révén. A legújabb, Haader Lea által javasolt 'vésze' megfejtést (mely a sriptorok gyakori *v* – *ft* vétesztésén alapul) az teszi rendkívül meggyőzővé – s amennyire a tudományban ez lehetséges, megnyugtatóvá –, hogy az alaki és jelentéstani problémákra adott válaszokon túl tökéletesen beleilleszkedik egy újonnan kialakított vizsgálati mód, a hibatipológia rendszerébe (HAADER 2014).

Ha egy átfogó pillantást vetünk a Demonstratio fenti megoldási javaslataira, feltűnhet az, hogy egy-egy esetben „némelyek” vagy „mások” elgondolásaira is utalás történik. Bizonyára élénk viták kísérték a közreműködők körében a szöveg megfejtését, ennek részleteiről azonban semmit nem tudunk. Az a kérdés is felmerül, hogy a jegyzeteket ki készítette: az értelmező szöveget előállító Faludi, vagy inkább a saját művének fejezeteire hivatkozó Sajnovics? (Az utóbbi szerepét A. MOLNÁR is kiemeli: 1987: 161.) Elgondolkodtató továbbá, hogy miközben a jegyzetek és a latin fordítás végül is állást foglalnak egy-egy értelmezés mellett, ez mégsem kerül be magába a főszövegbe. Talán azért, mert az ómagyar szó elavult, ismeretlen (*ysa*, *Heon*), vagy a jelentése szokatlan, illetve bizonytalan (*feleym*, *elevé*), vagy maga a szótő mutat ellenállást (*ifemucut*, *feze*). Az bizonyosra vehető, hogy ha mindezek ellenére lehetséges volt ezek értelmezése, az feltétlenül a szövegkörnyezetnek köszönhető.

A modernizált átírat néhány esetben a maitól eltérő megfelelőt ad meg. Vannak közöttük nem túl meglepőek (*odutta vola* = *odaadta*, *foianec* = *fainak*), de van egy, amelynek tanulságai igen érdekesek.

„Had lava *choltat* teremteve Iftentul” (23) – „Hallotta *parantsolatot* teremte Iftentül” (24) – „*audivit mandatum a Creatore DEO*” (25). – Már RÉVAI MIKLÓS (1803/2014: 155) felfigyelt erre a különös értelmezésre, s meg is világította ennek hátterét: a *choltat* szóalakban az átfő a *parantsolat* töredékét vélte felismerni. Ugyanő azt is jelzi, hogy

³ Az eredeti kiadás alapján e szó így korrigálendő: *progenitorem* (vö. SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 5).

ez esetben viszont a szó első felének hiánya valamilyen módon (törlés vagy üres hely formájában) nyomot hagyott volna a kéziratban. Erről azonban szó sincs; így az olvasatnak más irányt kell adni, s őt ezt ki is következteti: *holtát* (RÉVAI 1803/2014: 156). – C. VLADÁR ZSUZSA (2019: 132) a kérdést tovább elemzi a helyesírás-történet felől: az a tény, hogy a *ch* betűkapcsolatnak Faludi (cs) hangértéket tulajdonít, összefügghet azal, hogy PERESZLÉNYI PÁL grammatikájában (1682/2006: 45), mely a katolikus helyesírás összefoglalója, az utóbbi hang jeleként a *cs* és a *ts* mellett a *ch* is fel van tüntetve. Jelzi ugyanakkor, hogy Sajnovics nem követte ezt a rendszert, ő a protestáns helyesírás szerint írt. – Ehhez azt tenném hozzá, hogy a modernizált változat is ez utóbbi szerint készült; (cs) hangértékben következetesen a *tf* jelenik meg. Másrészt a Halotti beszéd szövegében a *ch* betűkapcsolat több esetben is (h) hangot jelöl (*chomuv, uromchuz, charmul*), s e szavak olvasata és értelmezése nem okozott gondot az átírónak. Ha az előző esetben igen, annak az lehet az oka, hogy a *choltat* szóalaknak nem ismer-te fel az értelmét – talán a korai ómagyar szerkesztésmód (*hallá holtát*) szokatlansága miatt. Hadd osszam meg ezzel kapcsolatban egy régen kialakult meggyőződésemet: elolvasni csak azt tudjuk, amit meg is értünk.

A nyelvtani jelenségek köréből első helyen az érdemel figyelmet, hogy a modernizált változat hogyan adja vissza a Halotti beszéd *-á/-é* múltidő-jeles „hosszú” alakjainak a rövidebb alakokkal való szembenállását, ami az egész nyelvtörténetben egyedülálló megoldás, valóságos nyelvtani hapax. Nos, a funkcionális kettősség érzékeltetése a következőképpen valósul meg: a *terumteve, feledeve* alakok megfelelője a modern átiratban a *teremté, elfelejté* (határozott vagy tárgyas ragozás), míg a *munda, engede* formáké a *monda, engede* (általános vagy alanyi ragozás). A funkciók érzékelése és érzékeltetése tehát tökéletesen szabályos. Ugyanakkor néhány hosszú alak esetében előfordul az, hogy az *-á/-é* jeles múlt helyébe *-t* jeles múlt lép: a *tilutoa, Had lava, veteve* a modernizált változatban *tiltotta, Hallotta, vetette* lesz. Vajon az átíró számára a kettő egyenértékű volt, s közülük az utóbbi volt a természetesebb? Egy különleges esetben a *mundoa* fordításaként a *mondván* jelenik meg. Ez meglepő, de a mondat szerkezetbe beleillik: „Heon tiltotta ötet egy fa gyümölsétül, mondván néki miért nem ennék” (24). (Az átalakítás révén az eredeti *de* kötőszó itt elmarad.)

A fenti igék felvetik azt a kérdést is, hogy ahol a korai ómagyar szövegben nincs igekötő, de a későbbi évszázadokban ez megjelenik és rendszeressé válik, milyen eljárást követ az átírat készítője. Általánosságban az jellemző rá, hogy érintetlenül hagyja az igekötő nélküli formákat (*tiltotta, Haraguvék, vetette*).

A Halotti beszédben az igei paradigmának szinte minden alrendszerére találunk példát. Megjelenik benne az *emdul* is, amely az *eszik* ige régi *-and/-end* jeles jövő idejének E/2. alakja. A modernizált átiratban ez így szerepel: *ézfend*, a latin fordításban pedig: *manducaveris*. Az utóbbi pontosan visszaadja az igealak funkcióját, az előbbi azonban aligha lehetett valóságos E/2. forma.

A főnevekhez kapcsolódó *belé* háromszor fordul elő a szövegben: *vilagbele, migulmabeli* (ϝ: *nnugulmabeli*), *uruzakbele* (ϝ: *uruzagbele*). A modernizált átiratban ezek így jelentkeznek: *világba belé, nyugolmába belé, menyorfzág belé*. Ez arra vall, hogy a korai ómagyar *belé* névutót (a későbbi *-ba/-be* rag előzményét) az átíró lényegében a *belé* határozószóval azonosította.

Figyelmet érdemel azoknak a szóalakoknak az értelmezése, amelyekben az abszolút tőnek olyan származékai vannak jelen, amelyeket csak a középkori nyelv ismert: *irgoffun, kegiggen, ildetutul*. A modernizált átírat így adja vissza ezeket: *irgalmazzon, kegyelmezzon, üldözetitül*. Ez jól mutatja a passzív (fiktív) igetövet tartalmazó származékok pontos elemzését a képzőszembenállások alapján; ez az Árpád-kori **jorgat, *kegyed, *ild* igetövek kikövetkeztetését is jelenti.

Végül – teljességre nem törekedve – kiemelném még a deverbális *-at/-et* képzős főnevek körét. A szövegben három ilyen van: *mtetvmece, ildetutul, kinzotviatwl*. A modernizált átíratban ezek így szerepelnek: *intésének, üldözetitül, kinzattyátul*, azaz két esetben megmarad a korai ómagyarral jellemző képzőhasználat, egyszer viszont *-ás/-és* képzős származék jelenik meg helyette. Az utóbbi megoldás felel meg annak a folyamatnak, hogy az évszázadok során az *-ás/-és* vált produktívvá, az *-at/-et* képző helyébe lépve az adott funkcióban.

5. A Halotti beszéd tanúsága a nyelvhasználat számára. A következőkben a Demonstratio első fejezetének bevezető gondolatait vázoljuk fel a nagyszombati kiadás magyar fordítása alapján (SAJNOVICS 1770[1771]/1994: 21–23): azokat a gondolatokat, amelyek a frissen felfedezett nyelvemlék bemutatását megelőzik. E rövid fejtegetés megszívlelendő szempontok sokaságát veti fel, s fogalmazásmódja is olyan frappáns, hogy célszerű lesz a gondolatmenetet fő elemeire tagolni, s néhány idézet kiemelésével ismertetni. Ezeket egy-egy (általunk kialakított) szemponttal vezetjük be.

Az alaptételt már a fejezet címe kimondja: „I. §. A magyar és a lapp nyelv azonos lehet anélkül is, hogy a beszélők kölcsönösen megértenék egymást” (21).

A hétköznapi gondolkodás mint kiindulópont: „Sokaknak az az első kérdése, mikor e nyelvek egyezéséről hallanak: vajon a magyar ember megérti-e a lappal beszélőket?” (21). Ha erre igenlő választ lehetne adni, az bizonyítéknak számítana – ilyen válasz azonban nem lehetséges.

Egy feltevés megfogalmazása: „ha feltesszük, hogy mindkét nemzet, tudniillik a magyar és a lapp ugyanahhoz a néphez tartozott egykor, ugyanazt a nyelvet, ugyanazt a nyelvjárást beszélte, ...” (21).

Utalás a történeti körülményekre: „mégis, mivel már Krisztus után 400-tól, az azóta eltelt tizenhárom évszázadon át hatalmas földrajzi távolság választotta el őket, és sem nyelvileg, sem kereskedelmileg nem érintkeztek” (21). – Figyelemreméltók a szempontok: az időbeli és térbeli távolság, valamint a kapcsolatok hiánya.

Két ellentétes folyamat feltevése és kizárása: Ahhoz, hogy egy magyar ma megértsen egy lappal beszélőt, vagy mindkét nyelvnek változatlanul kellett volna maradnia, vagy azonos módon változnia (21–22) – márpedig egyik irány sem lehetséges, az alábbi megfontolásokból:

Egy általános tapasztalat: a nyelvek változnak. Változik a hangalak, a jelentés; régi szavak eltűnnek, újak megjelennek, s hat az „eleganciára és a tömörségre törekvés” is. Mindezek még a „virágzó nyelvek”-re is jellemzőek, amelyekben pedig az írásbeliség és más tényezők konzerváló hatásával is számolni kell (22). – A nyelvvel kapcsolatban itt egy olyan igazság fogalmazódik meg, mely valójában a nyelvtörténet központi kérdése. A felsorolásban szereplő szempontok ismét rendkívül árnyaltak.

Visszaérkezés a kezdőponthoz: Ha a fenti két nyelv azonos módon változott volna, akkor a lappok és a magyarok ma is megértenék egymást (22) – erről pedig szó sincs.

Következtetés: mindkét nyelv változott, csak más és más módon; „ezért cseppet sem kell csodálkozni azon, hogy egy mai magyar nem érti meg a mai lapp beszédét, sőt az lenne teljességgel csodálatos és a nyelvek szokott változásától elütő dolog, ha ma is kölcsönösen megértenék egymást” (22). – Ez a ragyogó mondat akár a gondolatmenet végpontját is jelenthetné. Ám itt kapcsolódik hozzá a friss felfedezés.

A Halotti beszéd mint bizonyíték: „vajon lehet-e állításomat, hogy az ősi magyar nyelv megváltozott és átalakult, valami kézzelfogható bizonyítékkal is igazolni? Bizony lehet, méghozzá a napnál világosabban, csak fel kell lapozni a régi magyar kéziratokat. A pozsonyi káptalan levéltárában őriznek egy, a XII. század végén vagy a XIII. század elején írt kódexet, amelyben előfordul egy magyar szöveg is, s bizony kevés magyar mondaná, hogy az magyarul van” (22–23).

Ezzel a bravúros fordulattal mindaz, ami addig elméleti konstrukció volt, a valóság által is igazolást nyer. Röviden: a Demonstratio szövegében a Halotti beszéd maga is demonstrációvá válik.

Felmerül itt egy kérdés. Vajon a mű első, koppenhágai kiadásában benne volt már (természetesen az utolsó pont kivételével) a fenti gondolatmenet? A felfedezés ehhez egy remek csattanót kínált – vagy esetleg befolyásolta az előzményeket is? Mivel az első kiadásnak nincs magyar fordítása, a feleletet az eredeti, latinul írt kötetek összehasonlításával kaphatjuk meg.⁴

Ezek alapján a válasz egyértelmű: a nagyszombati kiadás fenti gondolatai szóról szóra azonos formában benne voltak már a koppenhágai kiadásban is (SAJNOVICS 1770: 1–3 = SAJNOVICS 1770[1771]: 1–3). Mindkettőnek a 3. lapján jelenik meg – egy bekezdés utolsó mondataként – a már idézett következtetés: „az lenne teljességgel csodálatos (...), ha ma is kölcsönösen megértenék egymást” (1770[1771]/1994: 22).

Ezen a ponton válik el egymástól a két kiadás szövege. A nagyszombatiban ide iktatódik be a Halotti beszédnek szentelt néhány lap (1770[1771]/1994: 22–26), majd ezt követi egy újabb bekezdés élén a következő megállapítás: „Mindezeket előre bocsátva, (...) őszintén bevallom: nem érttem meg a finmarchiai lappok beszédét” (1770[1771]/1994: 26). Ez és ennek folytatása már a koppenhágai kiadásban is benne volt, közvetlenül a korábban idézett szövegrész után („az lenne teljességgel csodálatos”). Mindez arra vall, hogy Sajnovics egy tökéletesen kész szöveg gondolatmenetébe tudta beilleszteni – két bekezdés közé – az első magyar szövegemlék felfedezéséből adódó tanulságokat.

Kitekintésként fontos felhívni a figyelmet arra, hogy e mű szelleme és terminológiája szerint ez a régi szöveg valójában beleillik a dialektus fogalmába. Sajnovics e szót igen tág értelemben használta, amint ezt a Demonstratio fordítója, C. VLADÁR ZSUZSA (1994: 122–123, 2019: 130, 133) nagyon invenciózusan elemzi. Egy nyelven belül: szinkrón értelemben ráillik ez a horizontális és a vertikális tagoltságra (nyelvjárások; műveltség szerinti változatok), diakrón értelemben pedig a nyelv időbeli változataira (azaz a

⁴ A Demonstratio első, koppenhágai kiadása ma már magyarul is olvasható (SAJNOVICS 1770/2021). Ennek 107. lapján jelenik meg mindaz, amiről az alábbiakban szólunk. Vö. C. VLADÁR ZSUZSA vezető tanulmányát is (67–69, 81, 88).

különböző korokban keletkezett szövegekre). Még tovább menve: különböző nyelvek is egymás dialektusai, ha rokonok, tehát ha azonos nyelvre mennek vissza, vagy ha az egyik a másikból származik. Mindez azt jelenti, hogy az *idem* 'ugyanaz' itt nem a jelenre, hanem a múltra értendő: az egyes változatok azonos eredetűek (C. VLADÁR 1994: 123).

6. **Befejező gondolatok.** Ma, amikor a közvélemény egy része határozottan elutasítja a finnugor rokonságot, más része pedig tanácstalan a tekintetben, hogy mi az igazság nyelvünk eredetére nézve (s nem lévén szakember, többnyire nem rendelkezik módszertani alapokkal e kérdés megközelítéséhez), Sajnovics fenti gondolatainak felidézése a tudományos ismeretterjesztés szintjén is hasznos lehet. Az nem várható, hogy meggyőzi majd a délibábos nyelvrokonítás híveit, hiszen – HORVÁTH JÁNOS (2004: 194) tömör szavaival élve – „hitet cáfolni nem lehet”. Ugyanakkor van esély arra, hogy a maga józan érveivel és világos logikájával, történeti szempontjaival és életszerű, eleven fogalmazásmódjával útjelzést ad azok számára, akiknek fontos az igazság szeretete.

Kulcsszó: Halotti beszéd, betűhű átirat, modernizált változat, magyar–lapp nyelvrokonság, Pray-kódex.

Hivatkozott irodalom:

- ASPAAS, PIPPIN – KONTLER, LÁSZLÓ ed. 2019. *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Jesuit Studies 27. Brill, Leiden – Boston.
- BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES – HORVÁTH BALÁZS szerk. 2019. *Írások a Pray-kódexről*. Műhelytanulmányok 5. Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA és TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 87–103.
- HAADER LEA 2015. Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd feze szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.
- HOLOVICS FLÓRIÁN 1972. Sajnovics János a Demonstratióról. *Magyar Nyelv* 68: 493–501.
- HORVÁTH JÁNOS 2004. A középkori magyar vers ritmusa. In: *Horváth János verstani munkái*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 179–294.
- HORVÁTH JÁNOS 2005. A magyar irodalom fejlődéstörténete. In: *Horváth János irodalomtörténeti munkái I*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 57–452.
- KIS TAMÁS 2018. A Halotti beszéd paleográfiája és betűhű átiratai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 37–56.
- KOLLER JÓZSEF 1782. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I. Pozsony.

- KOROMPAY KLÁRA 2003. Az ómagyar kor. Helyesírás-történet. Olvasat és értelmezés. In: KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 282–283.
- KOROMPAY KLÁRA 2019. Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán. In: HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 251–261.
- LLAMAS-POMBO, ELENA 2019. Pour une étude de la ponctuation du Halotti beszéd és könyörgés dans un contexte européen. In: BARTÓK-HORVÁTH szerk., III–127.
- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Csokonai Könyvtár 25. Debrecen.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. Jegyzetek sorok szerint a Halotti beszédhez. In: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest. 129–232.
- A. MOLNÁR FERENC 1986. *Feze* (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.). *Magyar Nyelv* 82: 169–190.
- A. MOLNÁR FERENC 1987. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. *Magyar Nyelvőr* III: 158–161.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. ΑΓΑΘΑ XVII. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- PAIS DEZSŐ 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–162.
- PÁSZTÓ ANDRÁS 1966. A Halotti Beszéd interpunkciójáról. *Magyar Nyelv* 62: 188–194.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682/2006. *A magyar nyelv grammatikája*. = *Grammatica linguae Hungaricae*. Hasonmás kiadás fordítással. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZY ÉVA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PRAY GYÖRGY 1770. *Vita Sanctae Elisabethae (...) nec non Beatae Margaritae virginis*. Nagyszombat.
- RÉVAI MIKLÓS 1803/2014. *Magyar irodalmi régiségek*. = *Antiquitates litteraturae Hungaricae*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. STEMLER ÁGNES. ELTE – OSZK.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770/2021. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse*. Dán Királyi Akadémia, Koppenhága. A koppenhágai Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Bibliotheca Regulyana 7. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770[1771]. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse*. Második kiadás. Akadémiai nyomda, Nagyszombat.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770[1771]/1994. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1990. *Sajnovics naplója 1768 – 1769 – 1770*. Ford. DEÁK ANDRÁS, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 1. ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ 2005. Faludi Ferenc. In: KÖSZEGHY PÉTER főszerk., *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 7–9.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2019. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés. In: BARTÓK–HORVÁTH szerk., 97–110.
- TARNAI ANDOR 1964. Faludi Ferenc. In: KLANICZAY TIBOR szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 536–544.
- TARNAI ANDOR 1989. A Halotti Beszéd retorikája. In: SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 39–49.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1971. Mikor jelent meg a Demonstratio nagyszombati kiadása? *Magyar Nyelvőr* 95: 415–416.
- VLADÁR ZSUZSA, CONSTANTINOVITSNÉ 1994. A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In: SAJNOVICS 1770 (1771/1994): 117–126.
- VLADÁR ZSUZSA, CONSTANTINOVITSNÉ 2019. A Halotti beszéd korai közlései és a kortárs nyelvtudomány. In: BARTÓK–HORVÁTH szerk., 129–141.

Language comparison and language history: The Funeral Sermon and Prayer (Hungarian: Halotti beszéd és könyörgés) in the Demonstratio

The year 1770 is exceptionally important for two academic fields. Sajnovics (based on his journey to Lapland) has published his demonstration about the identity (with his own words) of the Lapp and Hungarian languages, and in the same year György Pray Jesuit teacher has discovered a Latin codex in the chapter of Pozsony which contains the first known Hungarian text, The Funeral Sermon along with another Hungarian element of the funeral ceremony the Prayer.

Sajnovics's Demonstratio is the precursor of comparative linguistics, whereas the text from the end of the 12th century provides material for a later academic research field, the history of languages.

Both fields deserve the attention uniquely, but their encounter is extraordinary. The two fields were connected by Sajnovics when in the second edition of his work in Nagyszombat he published The Funeral Sermon in order to prove that all languages go through changes. These changes change differently from each other thus the fact that Hungarians and Lapps do not understand each other cannot deny the common origin of the two languages. By saying this he has demonstrated a basic thesis of the historical-comparative linguistics – a thesis which gets a strong resistance from public thinking until this day.

The presentation lists and analyses the most important elements of Sajnovics's train of thought and gives unique attention to the reading and interpretation questions of The Funeral Sermon in Demonstratio.

Keywords: Funeral Sermon, transcribed version, modern version, Hungarian–Saami linguistic kinship, Pray-codex.